

Focus

DE CHRISTOLOGIE IN HET VROEGE CHRISTENDOM

A. Noordegraaf

N.a.v. Martin Hengel, *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV*, herausgegeben von Claus-Jürgen Thornton (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 201), Mohr Siebeck, Tübingen 2006, 650 p., € 179,- (ISBN 3161491962).

De Duitse nieuwtestamenticus Martin Hengel – hij is inmiddels de tachtig gepasseerd – neemt onder zijn vakgenoten een toonaangevende plaats in. Zijn baanbrekende studies over de Zeloten, over de wisselwerking tussen Jodendom en Hellenisme in de antieke wereld, zijn boeken en artikelen over Lucas als historicus en over persoon en werk van Paulus hebben brede weerklank gevonden. Uit zijn publicaties blijkt dat Hengel over een formidabele kennis van de antieke wereld beschikt. Een brede historische en literaire interesse gaat daarbij gepaard aan een grondige bijbelstheologische bezinning. Het is verheugend dat de vele verspreid gepubliceerde artikelen en bijdragen nu gebundeld verschijnen in de reeks *Kleine Schriften*. Het vierde deel waaraan we hier aandacht geven, is gewijd aan de christologie in het vroege christendom in het raam van de vroegchristelijke prediking en tegen de achtergrond van het religieuze klimaat van die tijd.

Het is een thema dat tot de kern van de theologie behoort. Een belijdende kerk is een Christusbelijdende geloofsgemeenschap. De vraag hoe we over Jezus Christus denken is van beslissende betekenis voor de prediking en de toerusting. Wie is Hij van wie evangelisten en apostelen getuigen? Is Hij niet meer dan een vrome Jood, een rabbi die de God der vaders verkondigde? Of hooguit een profetische gestalte? Slaat het getuigenis van zijn Joodse volgelingen dat Hij de Christus, de Zoon van God is op Jezus' verstaan van zichzelf? Of is deze belijdenis en daarmee ook het dogma van de kerk een product van Grieks denken, vreemd aan de prediking van de Jood Jezus? Is met andere woorden het geloof *van* Jezus op een zeker moment geworden tot geloof *in* Jezus? Of heeft de kerk nooit iets anders beleden en trekken Nicea en Chalcedon de dogmatische consequentie van wat in nuce in de oudste gedeelten van het Nieuwe Testament aanwezig is? Die vragen raken niet alleen de Persoon van Jezus Christus, maar ook zijn werk. Is Jezus Christus voor alles de leraar die een nieuwe zedelijkheid bracht? Of is Hij ten principale de Verlosser en de Verzoener, die wij uit dankbaarheid mogen volgen?

Het behoeft niet veel woorden dat we hier staan voor een belangrijk vraagstuk dat nog altijd de gemoederen heftig beweegt. Men hoeft alleen maar te denken aan de felle discussies rondom Bijbel en Koran. Ook zien we hoe een vage algemene religiositeit waarin weinig meer te herkennen is van de God en Vader van Jezus Christus zijn duizenden verslaat. De belijdenis van de kerk der eeuwen moet optornen tegen een antropocentrische benadering waarin alle nadruk valt op beleving en gevoel. Ook binnen de kerk beluister je soms preken waarin nauwelijks meer hoorbaar wordt dat God in Jezus Christus verlossend nabij gekomen is. De aandacht voor het evangelie van Judas en andere gnostieke geschriften, waarin een esoterische Jezus zijn volgelingen tot zelfkennis en zo tot verlossing brengt, is tekenend voor het religieuze klimaat van onze cultuur.

Temidden van deze verwarrende veelheid van stemmen is het boek van Hengel een krachtig getuigenis voor het belijden van de kerk. Dertien eerder verschenen bijdragen zijn in dit volumineuze boek gebundeld. Ze beslaan een tijdvak van bijna 40 jaar. De lezer krijgt op die wijze ook een indruk van veertig jaar nieuwtestamentische wetenschap. Een keur van onderwerpen passeert in dit boek de revue: de kruisdood van Christus, de verzoening, de oorsprong van de christologie, de begraving en de opstanding van Jezus, de titels Messias en Zoon van God, de Maaltijd des Heren, Psalm 110 en de belijdenis 'Zittend aan de rechterhand van God', de troongemeenschap van het Lam met God in de Openbaring van Johannes, het Christuslied in de vroegchristelijke eredienst en de betekenis van de woorden Abba, Maranatha en Hosanna voor de christologische ontwikkeling van de eerste gemeente. Sommige hoofdstukken zoals het artikel *Der Sohn Gottes* en het opstel over Psalm 110 en de verhoging van Christus hebben de omvang van een kleine monografie.

In elk opstel vindt de lezer een schat aan exegetische en historische gegevens. De noten onderaan de bladzijden geven ons inzicht in de bronnen die de schrijver raadpleegde en vormen een Fundgrube voor ieder die op wetenschappelijke wijze met dit onderwerp wil bezig zijn. Uitvoerige registers maken het werk ook geschikt als naslagwerk. De ruimte ontbreekt om op elk artikel in te gaan. Ik beperk me tot enkele aspecten die me bijzonder getroffen hebben.

In 1972 publiceerde Hengel een artikel over de christologie en de nieuwtestamentische chronologie. Daarbij komt vooral de verhouding tussen Jezus en Paulus ter sprake. Kritische geleerden uit de school van Bousset en Bultmann waren en zijn geneigd een forse tegenstelling aan te nemen tussen de religie van de Jood Jezus en de omvorming ervan door Paulus. Hengel laat de onhoudbaarheid van die these zien. Tussen de dood van Jezus en de christologie zoals we die in de vroegste getuigenissen, zoals 1 Korintiërs 15 en Filippenzen 2 tegenkomen, bestaat een betrekkelijk korte tijdsruimte. De oudste brief van de apostel dateert uit het begin van de jaren 50 van de eerste eeuw. De nieuwtestamentische gegevens laten zien dat de paulinische christologie reeds tegen het einde van de jaren 40, voor het begin van Paulus' grote zendingsreizen westwaarts, zijn vorm gekregen had. Dat betekent: een tijdsbestek van minder dan twintig jaar, gerekend vanaf de datum van de kruisiging.

Op grond van Galaten 1 en 2 komt Hengel tot de conclusie dat de bekering van Paulus tussen 32-34 na Chr. heeft plaats gevonden. Anders gezegd: twee tot vier jaar na de gemeentestichtende gebeurtenissen van de kruisdood en de opstanding van Christus. Hengel is dan ook van mening dat de Bultmanniaanse hypothese aangaande een voor-paulinisch hellenistisch christendom uit de lucht gegrepen is. Van een syncretistische vervorming van de boodschap van het evangelie is geen sprake. Wel belangrijk is de rol van de Griekssprekende Jodenchristenen van Jeruzalem, Caesarea, Damascus en Antiochië die naast de Aramees sprekende gemeente van Jeruzalem van grote betekenis zijn geweest voor het doorgeven van de apostolische traditie. Deze traditie wortelt in de prediking van Jezus zelf. Zijn werkzaamheid en prediking bevatten Ansätze tot een expliciete christologie.

Daarbij moeten we bedenken, zoals de auteur in zijn uitvoerige bijdrage *Der Sohn Gottes* aantoont, dat het Joodse spraakgebruik aangaande de Zoon van God en de daarmee verbonden gedachten met betrekking tot pre-existentie, scheppingsmiddelaarschap en zending in de wereld wezenlijke bouwstenen vormen die door de oergemeente gebruikt zijn in hun Christusprediking. Een hoge christologie is dus geen product van een hellenisering uit later tijd, maar gaat terug op oudtestamentisch-Joodse wortels. Overigens wijst Hengel erop dat de Joodse middelaars- en verlossersvoorstellingen wel een analogie vormen, maar tegelijk ook principiële verschillen laten zien met het getuigenis van evangelisten en apostelen. 'Der Aufweis religionsgeschichtlicher Parallelen schärft immer zugleich auch das Bewußtsein für die Distanz und das Neue, das im Urchristentum aufbrach' (S. 142).

De Joodse voorstellingen zijn de uitdrukkingsvormen waarin men getuigde van de unieke openbaring van God, zijn spreken en handelen in Jezus, de Messias. De wortels liggen in Jezus' spreken met Messiaanse volmacht en in de zekerheid van de leerlingen dat God de gekruisigde Messias heeft opgewekt. In de zending van de Zoon wordt het spreken van God in de schepping en tot Israël vervuld. Het is God zelf die in Christus' dood en opstanding handelt, ons tot heil. Het geloof in Jezus, de Zoon vormt het fundament voor de vrijheid van de kinderen van God en biedt uitzicht op een toekomst die niet van mensen afhangt, maar gegrond is in de liefde van God.

Verschillende bijdragen gaan over de betekenis van de eredienst voor de ontwikkeling van de christologie. Nu is dit een terrein van voetangels en klemmen waar de exegeet voor meer vragen staat dan dat hij stellige antwoorden kan geven gelet op de schaarse gegevens. Toch is er wel iets te zeggen dat met betrekking tot het christologisch belijden van betekenis is. De eerste christenen riepen God aan als *Abba* in het spoor van Jezus zelf. De gebedsroep *Maranatha* komt uit de Aramees sprekende gemeente en vormt een oud getuigenis dat men Jezus als Kurios beleed, wiens komst men vurig verwachtte. Ook het *Hosanna* dat we bij drie evangelisten, Marcus, Mattheüs, Johannes en in enkele andere vroegchristelijke getuigenissen vinden, is een aanwijzing voor het Palestijns-Joods karakter van het Vroege Christendom. Het woord is afkomstig uit de laatste psalm van het Hallel dat door Joden bij de viering van de feesten, met name het Pascha, gezongen werd. Ook Jezus heeft deze lofzang in de nacht waarin Hij gevangen genomen werd,

gezongen. Deze exclamaties – Abba, Maranatha en Hosanna – zijn getuigen van een hoge christologie die al in een vroeg stadium in de Messiasbelijdende Joodse gemeenschappen is ontstaan. De these van Von Harnack dat niet de Zoon, maar alleen de Vader in het evangelie dat Jezus verkondigt, thuishoort – een these die je in een andere vorm nog altijd kunt horen in allerlei vormen van Jesulogie – wordt dan ook door Hengel afgewezen. In aansluiting aan Joachim Jeremias wijst hij erop dat de aanspraak Abba door Jezus het hart vormt van Jezus' verhouding tot God. Achter deze aanspraak staat zijn persoonsgeheimenis, nader ingevuld als het geheimenis de Zoon te zijn.

Uit de gegevens van het Nieuwe Testament en uit allerlei uitspraken bij kerkvaders blijkt dat de gemeente van meet af aan een zingende kerk is geweest. In 1 Korintiërs 14:26 schrijft de apostel dat ieder een *psalmos* heeft; daarbij gaat het volgens Hengel niet zozeer om een oudtestamentische psalm, maar om een door de Geest ingegeven nieuw lied. Het lied vormt zo een fundamenteel gegeven in de eredienst, zoals ook uit Efeziërs 5 en Kolossenzen 3 blijkt. Inhoudelijk zijn de liederen bepaald door het in Christus volbrachte heilsgebeuren. Vooral zijn dood in diens heilsbetekenis, zijn verhoging en in een latere fase ook zijn pre-existentie, zijn scheppingsmiddelaarschap en menswording worden bezongen. Het beeld wordt bevestigd door de lofzangen in het boek Openbaring.

Voor de ontwikkeling van de christologie zijn niet alleen deze gegevens belangrijk, maar ook de oudtestamentische teksten die als 'Christuspsalmen' het christologisch denken impulsen gaven, zoals Psalm 8 en Psalm 110. Met name de laatste psalm heeft in het Nieuwe Testament en de Vroege Kerk een belangrijke plaats gekregen, zoals de auteur laat zien in zijn uitvoerige verhandeling over de achtergronden en de betekenis van het geloofsartikel *sedet ad dexteram Dei, patris omnipotentis*.

Uitgaande van de Messiaanse psalmen kwam het tot nieuwe liederen onder aandrift van de Geest. De oorspronkelijke *Sitz im Leben* van het Christuslied moet gezocht worden in de eschatologische jubel rondom de viering van de Maaltijd des Heren. Daarbij heeft het lied ook het karakter van *didaskalia* en bezit het gemeenschap vormende en opbouwende kracht. Hengel wijst erop dat de opkomende gnostieke beweging vanaf de tweede eeuw het dichten van hymnen naar zich toe trok. Dat leidde tot een tegenreactie waarbij men zich meer en meer terugtrok op de oudtestamentische psalmen, die men zoals uit een mededeling van Tertullianus blijkt, christologisch uitlegde. De auteur spreekt van een 'bedauerliche kirchliche Gegenreaktion' (S. 219). Spreekt hier de lutheraan voor wie eeuwenlang de psalmen geen volledige plaats innamen in de eredienst? Gereformeerden in het spoor van Calvijns liturgische opvattingen zullen hier niet zo snel het woord 'bedauerlich' gebruiken.

Overigens heeft dat er nooit toe geleid dat de Vroege Kerk zich beperkte tot *alleen* de psalmen. Vanaf de vierde en de vijfde eeuw zijn verzamelingen van hymnen in het Grieks en het Latijn bewaard gebleven. De grote tijd van het kerklied begint in de 6^e eeuw.

In kerk en theologie is de betekenis van Christus' kruisdood en het gebeuren van de verzoening nog altijd een zaak van groot gewicht. De discussie rond Den Heyer mag dan

geluwd zijn, dat betekent niet dat ieder dit kernstuk van geloven en belijden even van harte belijdt. Het veldwinnend ietsisme maar ook het religieus pluralisme waarbij men heel makkelijk komt tot een gelijkstelling van de God en Vader van Jezus Christus met Allah, leiden er toe dat het hart van de verkondiging soms dreigt weg te vallen. Jezus' betekenis gaat dan op in zijn betekenis voor de ethiek van mens en samenleving of Hij wordt tot een guru die de mens vergezelt op de weg naar hoger inzicht. Dan halen we een streep door de essentie van de nieuwtestamentische prediking.

Hengel is over de betekenis van Christus' kruisdood zeer duidelijk. In de kruisiging van Jezus – de straf voor criminelen waar de antieke mens met afschuw over sprak – staan we voor Gods soevereine verlossingsdaad. Dat is de teneur van een uitvoerige exegetische van 2 Korintiërs 5: 11-21. Dertien jaar later komt de auteur opnieuw op dit onderwerp terug. De vraag die de historicus stelt is: Hoe kreeg de kruisiging die centrale plek in de oerchristelijke prediking? In de antieke wereld zijn vele voorbeelden te noemen van de zelfgekozen heldendood als weg tot de apotheose 'per aspra ad astra' en heidense hoorders van het evangelie waren vertrouwd met het plaatsvervangend sterven voor de gemeenschap. Maar al bestaan er tal van formele analogieën tussen de Grieks-Romeinse denkbeelden, de Joodse voorstellingen over verzoening en de nieuwtestamentische uitspraken, toch doorbreekt het getuigenis van evangelisten en apostelen het antieke godsdiensthistorische raamwerk. Dat de Zoon van God de smadelijke kruisdood sterft, is een ongehoorde aanstoot voor de Romeinse wereld en dat de door deze Zoon bewerkte verzoening universele betekenis heeft en elk mens aangaat, gaat elke analogie te boven. Hengel ontkent niet dat er voor de moderne mens van onze tijd tal van verstaansmoeilijkheden liggen, in een andere zin dan voor de antieke mens. Toch moet een theologie die zich op Paulus beroept, zich ervan bewust zijn dat met de heilsbetekenis van Jezus' kruisdood – zijn verzoenend sterven voor ons – de waarheid van de christelijke boodschap staat en valt. Al zullen we ons in de missionaire situatie van vandaag moeten inspannen dit evangelie te vertolken in de taal van onze tijd, we kunnen de mens van vandaag de ergernis niet besparen. Een modern autonoom mensbeeld botst op het paulinisch verstaan van de mens als zondaar coram Deo die alleen door de dood van Jezus het heil vindt. Onwillekeurig werd ik herinnerd aan een woord van Van Ruler die in een synodedebat naar aanleiding van de geruchtmakende kwestie-Smits rond 1960 opmerkte: 'Wij moeten als kerk het evangelie niet poeslief maken, maar moeten zelf wederomgeboren en bekeerd worden. Tot aan onze dood blijft het: Ave crux, mea spes unica, dit is: Wees gegroet Kruis, mijn enige hoop.'

Ik moet het bij deze enkele voorbeelden laten. Het is verleidelijk meer te citeren. Ik denk aan de prachtige passages over Romeinen 8: 34vv. en Hebrëeën 4 en 7 over de voorbede van Christus. Ik noem het diepgravende artikel over de begrafenis van Jezus en de verwachting van de opstanding. Contra moderne geleerden als Crossan beklemt Hengel de feitelijkheid van het lege graf. Ook hij weet dat het geen bewijs is voor de opstanding. Jezus' opwekking als daad van God valt buiten historisch vaststelbare kaders. Wel kun je zeggen dat de traditie rondom Jezus' begrafenis en de overlevering aangaande het lege graf helemaal passen in het denken van die tijd aangaande een lichamelijke opstanding.

Ook hier kom ik onder de indruk van de belesenheid van de auteur, zijn kennis van Joodse bronnen en de antieke (godsdienst)geschiedenis. Soms wordt een (godsdienst) historische en literaire aanpak van dit vak nog wel eens uitgespeeld tegen een theologische benadering en verdedigt men voor de bijbelwetenschapper een methodisch atheïsme. Dat is bij Hengel bepaald niet het geval. De studie van het Nieuwe Testament is niet alleen een historische, maar vooral ook een theologische discipline. Dat betekent niet dat hij de historische en filologische vragen niet serieus neemt. Integendeel, de auteur is voortdurend in gesprek met vakgenoten en probeert methodisch de vragen te verhelderen. Al lezend moest ik meermalen denken aan mijn leermeester professor W.C. van Unnik die een historisch-kritische aanpak verbond met een diepe eerbied voor de overgeleverde tekst en niets moest hebben van modieuze kretologie.

Tenslotte: Het theologisch karakter van zijn werk betekent dat de schrijver ook het gesprek met de systematische theologie niet schuwt en blijk geeft van zijn grote interesse voor liturgie en hymnologie. En last but not least, het werk van Martin Hengel is ook te zien als dienst aan de verkondiging van de kerk in onze tijd. Het is boeiende lectuur niet alleen voor de vakman of vakvrouw, maar ook voor de predikant die bij wil blijven op het terrein van de bijbelse theologie. Het boek is niet goedkoop. Ik erken dat bezwaar. Maar wie de tijd en de moeite neemt om het grondig te lezen, kan zich het lezen van vele eendagsvliegen besparen. Predikanten die een studieverlof besteden aan de bestudering van dit boek – mogelijk in combinatie met een stevig dogmatisch en homiletisch werk – bewijzen zichzelf en de gemeente daarmee een dienst.